

Міністерство освіти і науки України

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ГРЕБІНЬ ЛІЛЯ ОЛЕГІВНА

УДК 37 (09) (477)

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ
ДІЯЛЬНОСТІ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ В СИСТЕМІ ОСВІТИ УКРАЇНИ
(20-ті – середина 30-х років ХХ ст.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Умань – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор педагогічних наук, доцент
Коляда Наталія Миколаївна,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини,
доцент кафедри соціальної педагогіки,
соціальної роботи та історії педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Петренко Оксана Борисівна,
Рівненський державний гуманітарний
університет,
завідувач кафедри теорії і методики виховання;

кандидат педагогічних наук, доцент
Сараєва Олена Вікторівна,
Херсонський державний університет,
доцент кафедри педагогіки, психології
та освітнього менеджменту.

Захист відбудеться 23 жовтня 2014 р. о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 74.053.01 в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини за адресою: 20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. Садова, 2.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (20300, Черкаська обл., м. Умань, вул. Садова, 2).

Автореферат розіслано «23» вересня 2014 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. В. Браславська

Підписано до друку 19.09.2014 р. Формат 60x90/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100. Зам. 64.

«Видавництво “Науковий світ”»[®]
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Боженка, 23, оф. 414.
200-87-15, 050-525-88-77
E-mail: nsvit@mail.ru
Сайт: nsvit.cc.ua

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку демократичного суспільства, в нових соціально-економічних умовах особливого звучання набуває проблема майбутнього – дитинства, яке потребує забезпечення сприятливих умов для свого існування, пріоритетної уваги з боку держави. Дитинство – це соціальний феномен, чинник розвитку нового світового порядку, невід’ємна складова способу життя і культури людства. Роль, місце і становище дітей у суспільстві, стан і рівень ставлення дорослих до дітей, турбота про їхні долі, створення достатніх і справедливих умов для їхнього розвитку, захисту прав шляхом формування та реалізації адекватної соціальної політики – запорука розвитку держави.

У сучасній Україні охорона дитинства передбачена конституцією України (1996), Законом України «Про охорону дитинства» (2001), Конвенцією ООН про права дитини (1989), низкою вітчизняних та міжнародних угод, а також іншими нормативно-правовими актами, що регулюють суспільні відносини у цій сфері. Так, відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» (2001) охорона дитинства в Україні визначається як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров’я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток визначає основні засади державної політики у цій сфері.

У контексті зазначеного, в умовах кризи традиційних інститутів соціалізації актуалізуються дослідження соціальних інститутів, що здійснювали і здійснюють формування зрілої та відповідальної особистості, розвивають високі людські цінності, формують особистість, здатну пізнавати, зберігати і творити довколишній світ, тобто мають своїм завданням соціальне виховання молодого покоління.

Проте, як свідчить практика, нині серед умов соціальної необхідності на перший план виступає турбота за стан дитячого середовища: у «зайнятій постійними реформами» країні діти часто позбавлені належної уваги з боку дорослих. Як наслідок – загострення таких соціально-педагогічних проблем, як дитяча безпритульність і бездоглядність. Сумна офіційна статистика щодо кількості дітей в інтернатних закладах України (за даними ЮНІСЕФ 94 705 осіб) спонукає українську спільноту зосередити зусилля на пошуках форм і методів боротьби з таким негативним соціальним явищем.

Як свідчить сучасна практика, незважаючи на актуальну переорієнтацію держави щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у родинні форми виховання, такі як усиновлення, прийомна сім’я та дитячий будинок сімейного типу, державна опіка у формі діяльності дитячих будинків має значне місце у системі соціалізації особистості. Відповідно до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005) турбота про таких дітей покладається на державу. Для цього, зокрема, створена ціла мережа інтернатних закладів, що забезпечують дитині-сироті чи дитині, позбавленій батьківського піклування, повноцінне виховання та навчання. До таких закладів належать: дитячі будинки, притулки, школи-інтернати тощо.

Невичерпною скарбницею цінних думок, ідей, починань та висновків є досвід минулого. Так, у радянській системі освіти дитячий будинок являв собою установу інтернатного типу, виховна робота якої була організована на основі суспільно

корисної, колективно організованої діяльності самих дітей, на їхній широкій самодіяльності та ініціативі, на активній участі в організації свого життя. Тобто дитячий будинок виконував важливу роль як заклад соціалізації, соціального виховання дітей. До того ж, на початку свого становлення у 20-х роках ХХ ст. дитячий будинок взагалі було визнано основною формою соціального виховання, що мала замінити сімейне виховання дітей і підлітків комуністичним вихованням.

Незважаючи на цілий ряд негативних моментів у діяльності дитячих будинків як навчально-виховних закладів беззаперечним є переконання щодо необхідності докладного та всебічного вивчення історії їхнього становлення та розвитку з метою як урахування кращих історико-педагогічних надбань, так і уникнення помилок у процесі пошуку нових шляхів розвитку системи соціального виховання в Україні. Звернення до вітчизняного досвіду в цій сфері сприяє не тільки кращому розумінню самого соціально-педагогічного феномена соціалізації дітей, залишених без батьківської опіки, а й осмисленню особливостей функціонування дитячого будинку як особливого типу соціально-виховної установи. Тому вивчення та наукове обґрунтування організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-ті – середині 30-х років ХХ ст. є, безумовно, своєчасним та доцільним.

Історико-педагогічному аспекту дослідження діяльності дитячих будинків різних типів у системі освіти України присвячені праці А. Авдієнко, С. Коваленко, Л. Лозинського, Я. Ряпо, Г. Салька та ін. Зміст виховної діяльності в дитячих установах висвітлено у наукових доробках О. Бляха, О. Климова, А. Макаренка, Маро (М. Левітіної), О. Яковенка та ін.

Також заслуговують на увагу дослідження, присвячені історії подолання дитячої безпритульності в Україні, ролі надзвичайних органів боротьби з означеним явищем, значенню в цій роботі комуністичної партії, уряду та комсомолу (О. Гусак, І. Діптан, А. Зінченко, І. Коренєв, С. Чех, В. Чуб та ін.).

Серед дослідників проблеми соціального виховання та соціально-педагогічної роботи в дитячих будинках й інших установах соціального виховання безпритульних дітей у досліджуваний нами період – А. Бондар, М. Грищенко, Ф. Корольов, Г. Прокопенко, Л. Черкашин, Г. Шевчук, Г. Ясинський та ін.

У контексті предметного поля нашого дослідження заслуговують на увагу наукові праці провідних учених, які аналізують історію соціального виховання, становлення та розвитку освітньої системи в Україні, – О. Антонової, Л. Березівської, О. Безлюдного, В. Виноградової-Бондаренко, Н. Гупана, Н. Дічек, М. Євтуха, О. Заболотної, І. Зайченка, А. Зінченко, І. Зязюна, О. Ільченко, І. Іщенко, Н. Коляди, Т. Кочубей, О. Кравченко, В. Кузя, Н. Ничкало, Р. Новгородського, О. Паращевіної, О. Петренко, О. Петришен, Н. Побірченко, О. Сараєвої, Б. Ступарика, О. Сухомлинської, В. Федяєвої, Л. Цибулько, Л. Штефан, М. Ярмаченка та ін.

Підсумовуючи огляд історіографічних джерел із проблеми розвитку дитячих будинків упродовж досліджуваного періоду, можна зазначити, що більшість із них тільки опосередковано стосуються досліджуваної теми, мають фрагментарний характер, потребують всебічного аналізу, перевірки і порівняння фактів, об'єктивного та неупередженого висвітлення.

Отже, важливість об'єктивного осмислення історико-педагогічного досвіду діяльності дитячих будинків в Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст., актуальність проблеми та її недостатня наукова розробленість зумовили вибір теми дослідження – **«Організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України (20-ті – середина 30-х років ХХ ст.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дослідження є складовою наукової теми кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки «Актуальні проблеми історико-педагогічного знання» (державний реєстраційний номер № 0111U009198) та держбюджетної теми «Розвиток дитячого руху в Центральній Україні (друга половина ХІХ – ХХ ст.)» (державний реєстраційний номер № 0110U001000), що розроблялася в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини упродовж 2010–2012 років. Тему дослідження затверджено на засіданні вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 4 від 18.10.2010 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології НАПН України (протокол № 7 від 26.10.2010 р.).

Мета дослідження – виявити і розкрити організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.

Відповідно до теми та мети визначено такі **задачі дослідження**:

1. Окреслити історіографію проблеми, джерельну базу дослідження та уточнити періодизацію діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.
2. Розкрити нормативно-правове забезпечення діяльності дитячого будинку в системі освіти України у досліджуваній період.
3. Визначити особливості організації навчального процесу та напрями виховання в дитячому будинку України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.
4. Висвітлити роль громадської, приватної ініціативи та педагогічної думки в розвитку дитячого будинку в Україні у досліджуваній період.

Об'єкт дослідження – система освіти в Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.

Предмет дослідження – організація, зміст та напрями діяльності дитячого будинку в системі освіти України у досліджуваній період.

Методи дослідження. Для розв'язання задач дослідження використовувався комплекс таких взаємопов'язаних методів:

- конкретно-пошуковий (теоретичний аналіз, синтез, систематизація і класифікація архівних документів та друкованих джерел із досліджуваної проблеми);
- логіко-історичний аналіз (здійснення аналізу матеріалів періодичних видань, навчально-методичної літератури, архівних документів, статистичних відомостей стосовно діяльності дитячих будинків у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.);
- порівняльно-зіставний (порівняння подій, явищ і фактів, простеження генези поглядів щодо означеної проблеми, здійснення порівняльного аналізу документації різних дитячих будинків, уточнення періодизації розвитку дитячого будинку в системі соціального виховання в Україні у досліджуваній період);
- історико-ретроспективний (здійснення аналізу нормативно-правового

забезпечення діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.);

– історико-структурний та конструктивно-генетичний (розроблення структури дослідження, аналіз особливостей організації навчального процесу та напрямів виховання в дитячому будинку України у досліджуваній період).

Територіальні межі дослідження відповідають адміністративно-територіальній приналежності українських земель у визначених хронологічних межах. Тому діяльність дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. розглядаємо в межах Наддніпрянської України (Центральна, Південна і Східна), яка в той час як УСРР входила до складу СРСР.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 20-х – середину 30-х років ХХ ст. *Нижня хронологічна межа* дослідження зумовлена початком масштабної розбудови дитячих будинків на території України. Довготривалі війни, голод спричинили появу масового дитячого сирітства і дитячої безпритульності. Задля організації порятунку дитячого населення у травні 1920 р. було прийнято Декрет РНК УСРР «Про передачу всіх дитячих будинків із відомства Наркомату соціального забезпечення до Наркомату освіти», що дало змогу розпочати етап формування державної політики України щодо участі системи народної освіти в організації роботи закладів соціального виховання з метою врятувати безліч осиротілих дітей.

Верхня хронологічна межа – 1935 р. – зумовлена прийняттям Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 31 травня 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності», відповідно до якої всі дитячі заклади для безпритульних дітей передавались із відомства Наркомосу до НКВС. У новому підпорядкуванні зазнали змін і організаційно-педагогічні засади діяльності дитячих будинків, що становить предмет окремого історико-педагогічного дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *вперше* розкрито організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст., що охоплюють: *нормативно-правове забезпечення* (постанови, положення, інструкції, декларації тощо); *особливості* організації навчального процесу в дитячому будинку (запропоновано основні етапи розвитку школи у дитячому будинку України у досліджуваній період: перший етап (1920–1923) – діяльність «внутрішньої» школи у дитячому будинку; другий етап (1924–1928) – перехідний (від «внутрішньої» до «виносної» школи у дитячому будинку); третій етап (1929–1936) – закріплення «виносної» школи у дитячому будинку); основні взаємозалежні *напрями виховання* в діяльності дитячого будинку (соціальне, суспільно-політичне, трудове, антирелігійне, фізичне, статеве);

– *удосконалено* наукові знання про нормативно-правове забезпечення діяльності дитячого будинку в системі освіти України у досліджуваній період; *уточнено* періодизацію розвитку дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. (1919–1920 рр. – зародження дитячого будинку; 1921–1923 рр. – масова розбудова дитячих будинків; 1924–1935 рр. – реорганізація дитячого будинку);

– *подальшого розвитку* набуло висвітлення ролі громадської та приватної ініціативи (участь цілого ряду державних та громадських об'єднань і товариств, відмінних за підпорядкуванням і віковим статусом) та педагогічної думки в розвитку

дитячого будинку як ефективної форми соціального виховання в Україні у досліджуваний період.

До наукового обігу введено маловідомі та невідомі архівні документи, історичні факти, пов'язані з історією діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.

Практичне значення одержаних результатів. Фактичний матеріал, теоретичні положення і висновки дослідження, систематизовані та узагальнені положення, джерельна база можуть стати основою для подальших наукових розвідок у царині історії педагогіки, соціальної педагогіки, історії України; для розширення, доповнення та оновлення змісту навчального курсу «Історія педагогіки»; у підготовці навчально-методичного забезпечення з навчальних курсів «Теорія та історія соціального виховання», «Соціальний супровід сім'ї», «Основи соціалізації особистості» (передбачені стандартом вищої освіти з напрямку підготовки 6.010106 «Соціальна педагогіка»); при написанні підручників та посібників з історії педагогіки та соціальної педагогіки.

Результати дослідження (досвід волонтерської роботи з вихованцями дитячих будинків громадських та державних організацій досліджуваного періоду, таких як «Друзі дітей», «Брати і сестри соціальної допомоги») використовуються у діяльності Студентської соціально-психологічної служби Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Результати дослідження *впроваджено* в навчальний процес ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (акт про впровадження № 66-14-134 від 27.02.2014 р.), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (акт про впровадження № 06/698 від 21.03.2014 р.), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (акт про впровадження № 575/01 від 26.02.2014 р.).

Особистий внесок здобувача у статті «Соціалізація особистості крізь призму соціокінетики дитинства» (співавтор Н. Коляда) полягає у здійсненні аналізу процесу соціалізації особистості в інституті дитячого руху крізь призму соціокінетики дитинства – науки про дитячий рух (0,3 друк. арк.).

Джерельна база дослідження. Фактологічний матеріал дисертації становлять:

– документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (фонд № 166), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (фонди № 1, 7), Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (фонди № 1, 2, 10);

– фонди Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Харківської державної Національної бібліотеки ім. В.Г. Короленка та ін.;

– педагогічні періодичні видання 20-х – середини 30-х років ХХ ст., зокрема: *журнали* – «Шлях освіти» («Путь просвещения») (1922–1926), «Комуністична освіта» (1922–1933), «Радянська освіта» (1923–1931), «Детский дом» (1928–1930), «Народное просвещение» (1920–1921), «Друг дітей» (1925–1933), «Друг детей» (1925–1932), «Вопросы просвещения» (1925–1929), «Вестник просвещения» (1922–1929), «Школа и

жизнь» (1924–1929), «Право и жизнь» (1922–1928), «За марксистсько-ленінську педагогіку» (1925–1932) та ін.; *газети* – «Народный учитель» (1925–1930) та ін.

– документи уряду УСРР та СРСР у галузі освіти: бюлетені, вісники Народного комісаріату освіти, звіти, інструктивні та інформаційно-методичні листи керівних органів освіти тощо;

– праці державних і громадських діячів, провідних педагогів означеного періоду (Г. Гринько, О. Залужний, А. Зільберштейн, Я. Мамонтов, О. Попов, І. Соколянський, Я. Ряппо, М. Рубінштейн, Я. Чепіга та ін.).

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження висвітлювалися у виступах на конференціях і семінарах різного рівня, а саме: *міжнародних* – «Роль едукативного середовища в підготовці вчителя початкової школи» (Умань, 2010), «Социализация и ресоциализация личности в условиях современного общества» (Київ, 2010), «Myśl i praktyka edukacyjna w obliczu zmian cywilizacyjnych» (Sanok, 2010), «Технологічний підхід у підготовці майбутніх учителів» (Умань, 2011), «Соціалізація особистості: культура, освітня політика, технології формування» (Суми, 2011); *всукраїнських* – «Україна ХХІ сторіччя – інтелект і творчість молоді» (Дніпропетровськ, 2011), «Образ дитини у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях» (Харків, 2011), «Розвиток вітчизняного та зарубіжного дитячого руху: історія і сучасність» (Умань, 2011), «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (Умань, 2012), «Розвиток вітчизняного та зарубіжного дитячого руху: історія і сучасність» (Умань, 2012); науково-методичних семінарах «Дитячий і молодіжний рух як інститут соціалізації дітей та молоді: стан та перспективи розвитку» (Умань, 2010, 2011), «Права дитини: від витоків до сьогодення» (Умань, 2011, 2012); на засіданнях кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки, звітних наукових конференціях Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (2010–2014).

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 18 публікаціях (з них 17 одноосібних), з яких 9 відображають основні наукові результати дисертації, 9 – апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (330 найменувань, із них 32 архівних джерела), 22 додатки на 85 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 295 сторінок. Основний текст – 180 сторінок. Робота містить 16 таблиць, 2 рисунки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, задачі, об'єкт, предмет, розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, визначено хронологічні межі та схарактеризовано джерельну базу дослідження, відображено апробацію результатів дисертації, вміщено відомості про структуру та обсяг дисертації.

У **першому розділі** – «*Теоретичні засади дослідження*» – здійснено аналіз історіографії проблеми та джерельної бази дослідження, ретроспективний аналіз

становлення та розвитку дитячого будинку в системі освіти України.

З'ясовано, що питання організації діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. стало предметом дослідження ще в означені роки. Цей процес триває і нині. Відповідно історіографічний аналіз досліджуваної проблеми було здійснено за такими групами: 1) праці 20–30-х років ХХ ст. – період експериментаторства та новаторства у системі соціального виховання на базі дитячих будинків України; 2) радянські дослідження 40–90-х років ХХ ст. – період удосконалення основних принципів функціонування дитячого будинку України за принципами комуністичної ідеології; 3) сучасні дослідження обраної теми від 1990 р. і до сьогодні – період вільного і реального дослідження та оцінки діяльності дитячих будинків України досліджуваного періоду.

Перший період історіографії досліджуваної проблеми характеризується фрагментарністю та описовістю праць, представлених переважно звітами про проведену роботу, матеріалами доповідей на конференціях, з'їздах та нарадах («Матеріали методичної конференції дитячих будинків та інтернатних установ на транспорті України», Харків, 1927 р., постанова РНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» (1935) та ін.), тематика яких являла собою здебільшого констатацію наявності проблеми дитячої безпритульності. Водночас, дослідженню системи освіти присвячені праці Я. Ряппо, М. Авдієнко, М. Скрипника, А. Зільбейштейна, В. Ястржембського, що сповнені ґрунтовного аналізу системи соціального виховання загалом і діяльності дитячих будинків зокрема.

Встановлено, що в історіографії цього періоду практично немає праць, які розглядали б власне українську проблематику поза контекстом загальносоюзних досліджень, аналізуючи особливості властиві саме УСРР.

Другий період історіографії досліджуваної проблеми (40–90-ті роки ХХ ст.) починається у роки Другої світової війни, яка спричинила нову хвилю дитячої безпритульності в країні і тим самим спонукала вчених на дослідження методів та способів боротьби з цим соціальним явищем, змусила їх повернутися до вивчення досвіду минулих років у боротьбі з масовою дитячою безпритульністю та роботи установ соціального виховання для безпритульних дітей. Розв'язанню проблеми дитячої безпритульності та організації функціонування дитячих будинків присвятили свої праці Г. Арнаутов, В. Іонова, А. Гусак, С. Коваленко, С. Чех та ін., які дещо перебільшували заслуги комуністичної партії у подоланні дитячої безпритульності та участі громадськості у боротьбі з цим соціальним явищем. Висновки щодо місця дитячого будинку в системі освіти зроблені у працях М. Грищенка, Г. Прокопенка, Ф. Корольова, Л. Черкашина та ін.

Історіографія цього періоду насамперед характеризується появою перших досліджень, що стосувалися проблеми функціонування дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. І хоча ці праці і містять у собі численний фактичний та систематизований матеріал, однак вони майже позбавлені критичної оцінки щодо якості розв'язання проблеми, адже їх автори перебували під тиском панівної ідеології, тому, безумовно, не мали змоги об'єктивно оцінювати роботу дитячих будинків, позицію педагогічної науки в цій справі.

Третій період дослідження історіографії – період вільного і реального

дослідження та оцінки діяльності дитячих будинків України означеного періоду. На початку 90-х років ХХ ст. з'являються перші наукові праці, що характеризують становище безпритульних дітей з критичної точки зору. Дослідники С. Кульчицький та Є. Шаталін, І. Диптан, Л. Тютюнник, оперуючи історичними фактами, показали становище дітей у роки голоду 1932–1933 років та висвітлили роль держави у подоланні такого соціального явища, як дитяча безпритульність.

Історії соціального виховання, становлення та розвитку освітньої системи в Україні присвячені праці Л. Березівської, Н. Дічек, І. Зайченка, Н. Коляди, О. Петренко, Н. Побірченко, О. Сараєвої, Б. Ступарика, О. Сухомлинської та ін. Детально розкривають причини безпритульності в Україні у 20–30-х роках ХХ ст. та особливості соціального виховання В. Виноградова-Бондаренко, І. Іщенко, Р. Новгородський, О. Паращевіна, Л. Цибулько, Л. Штефан та ін. Особливостей діяльності дитячих будинків торкнулись у свої дослідженнях В. Покась, Н. Харикіна та ін.

Проте, проаналізувавши історіографію проблеми розвитку дитячого будинку в системі освіти України (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.), можемо зробити висновок, що в історико-педагогічній літературі поки що ця тема не розкрита повно і цілісно, а представлена описово та фрагментарно.

Дослідження системи освіти України у визначний період було здійснено з урахуванням періодизації В. Маркова: перший етап (1917–1920) – пригнічення освітньої справи через громадянську війну; другий етап (1920–1922) – масове скорочення освітніх закладів внаслідок соціального та економічного занепаду країни; третій етап (1922–1924) – час становлення системи освіти України на шлях розвитку; четвертий етап (1924–1928) – період оформлення та розвитку педагогічного процесу у навчальних закладах. Наведену періодизацію було уточнено шляхом розширення хронологічних меж до початку 30-х років ХХ ст. у вигляді 5-го етапу (1928–1933) – уніфікація системи освіти УСРР та перехід від соціального до комуністичного виховання.

У процесі ретроспективного аналізу проблеми дослідження висвітлено історію та уточнено *періодизацію діяльності дитячого будинку* в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: перший етап (1919 – 1920) – зародження дитячого будинку, що супроводжувалося реорганізацією дитячих установ царської Росії (притулків, інтернатів та ін.) у дитячі будинки, та швидке їх поширення по території УСРР; другий етап (1921 – 1923) – масова розбудова дитячих будинків як основної та найпершої форми соціального виховання; третій етап (1924 – 1935) – реорганізація та переосмислення значення дитячого будинку як основної соціально-виховної установи; скорочення мережі дитячих будинків у контексті переорієнтації освітньої політики із соціального виховання на комуністичне.

З'ясовано, що зародження дитячих будинків в Україні починається у 1919–1920 рр. і характеризується реорганізацією дитячих установ царської доби (притулків, інтернатів і т.п.) у дитячі будинки та швидкими темпами їх поширення по території УСРР. Це був час післявоєнної розрухи, масової дитячої безпритульності, послаблення сім'ї і в результаті – її відчуження від обов'язку виховання дитини. Дитячий будинок був визнаний найпершою організаційною формою соціального виховання.

Наступним кроком в історії розвитку дитячих будинків, на наш погляд, став

розвиток соціального виховання у 1921–1923 рр. Це були роки найбільшого поширення дитячих будинків по території України через вибух дитячої безпритульності внаслідок голоду. У цей час дитячі будинки кількісно стояли на найвищому щаблі, а от якісно – навпаки. Робота обмежувалася «підбиранням» голодних дітей з вулиці, їх годуванням і розподіленням по інших дитячих будинках республіки.

З'ясовано, що упродовж 1924–1935 рр. відбулося поступове переосмислення місця дитячого будинку у справі навчання та виховання дітей. Наслідком цього стало різке зменшення кількості дитячих будинків шляхом закриття або реформування у дитячі містечка. Освітня ж справа була перекладена на школу, яка, у свою чергу, залучала до активної співпраці батьків. Проте дитячі будинки все ж зайняли вагоме місце у системі освіти УСРР і стали осередком комуністичного виховання молодого покоління.

У другому розділі – *«Діяльність дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.»* – розкрито організаційні засади функціонування дитячого будинку в Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.; визначено особливості організації навчального процесу в дитячому будинку досліджуваного періоду; схарактеризовано основні напрями виховання в дитячому будинку.

Встановлено, що функціонування цього дитячого закладу визначали нормативні документи. Здійснено аналіз постанов, положень, інструкцій, що видавались у досліджувані роки і стосувалися роботи дитячих будинків від початку заснування (у 1919 р.) і до середини 30-х років ХХ ст.

У березні 1920 р. на I всеукраїнській нараді з освіти була опублікована «Схема народної освіти УСРР», яка визначала одним із напрямів освіти соціальне виховання. А у липні того ж року Народний комісаріат освіти УСРР видав «Декларацію про соціальне виховання», у якій було окреслено основні засади організації усього дитячого населення і відзначалося, що в основу соціального виховання був покладений дитячий будинок.

З'ясовано, що задля того, щоб організація функціонування дитячих будинків проходила планово, народний комісаріат УСРР видав ряд постанов та інструкцій. Зокрема, «Постанова про денні дитячі будинки» (8 червня 1920 р.) містила розпорядження про відкриття в усіх промислових центрах УСРР денних дитячих будинків, до яких приймали дітей, чиї батьки зайняті на роботі і не в змозі займатися їхнім вихованням; Постанова «Про відкриті дитячі будинки» (10 червня 1920 р.) і додаток до неї – «Інструкція Відділу Соціального Виховання Наркомосу УСРР» (10 червня 1920 р.). Відповідно до цих документів відкриті дитячі будинки організовувалися на базі шкіл та дитячих садків і слугували перехідним етапом для «дітей вулиці» перед вступом їх до відповідних постійних дитячих будинків. Характеристика дитячих будинків як установ соціального виховання була зроблена Народним Комісаріатом Освіти у «Постанові про дитячі будинки» (12 червня 1920 р.). У ній зазначалося, що дитячі будинки являли собою заклади, в яких реалізуються основні завдання соціального виховання, а також у сфері забезпечення виконання трудових принципів. Дитячі будинки визначали як трудові комуни, що їх обслуговували спільними зусиллями діти і вихователі.

20 липня 1920 р. було прийнято «Схему організації соціального виховання», відповідно до якої, зокрема, повітовий підвідділ соціального виховання розподілявся

на 4 секції: 1) дитячих будинків, 2) дошкільну, 3) шкільно-позашкільну і 4) охорони дитинства. У грудні 1921 р. Відділ охорони дитинства Наркомосу опублікував «Статут дитячого будинку для дітей шкільного віку», який передбачав дотримання принципу дитячого самоврядування в дитячому будинку, що на той час було цілковитим новаторством.

З'ясовано, що найпершим і найґрунтовнішим зібранням постанов, розпоряджень та інструкцій, виданих Наркомосом УСРР, які дали можливість реально зорганізувати роботу дитячого будинку як установи соціального виховання, став «Порадник по соціальному вихованню» (Харків, 1921 р.).

Питання регулювання роботи щодо ведення документації дитячого будинку Наркомос владнав видавши збірник «Реєстрація та відчитність в органах і установах соціального виховання» (Харків, 1923 р.), у якому була вміщена інструкція щодо реєстрації відомостей, які стосувалися соціальної установи загалом. Сюди належали: індивідуальна картка дитячої установи соціального виховання; інвентарна книга; прибутково-видаткова книга; продуктова книга; реєстр паперів тощо.

У дослідженні визначено особливості організації навчального процесу в дитячому будинку в Україні у 20-х – середині 30-х рр. ХХ ст. З цією метою запропоновано основні *етапи розвитку школи у дитячому будинку* України у досліджуваний період: перший етап (1920–1923) – діяльність «внутрішньої» школи у дитячому будинку; другий етап (1924–1928) – перехідний (від «внутрішньої» до «виносної» школи у дитячому будинку); третій етап (1929–1936) – закріплення «виносної» школи у дитячому будинку.

Перший етап охопив початок 20-х років ХХ ст. – час, коли дитячий будинок був визнаний найактуальнішою установою соціального виховання і навчання дітей. Мета цього дитячого закладу полягала в тому, щоб зорганізувати усе дитяче населення. Для автономної школи це був період відмирання. Оскільки навчання організовувалось у дитячому будинку, то відповідно, школа набула характеру так званої внутрішньої.

Дитячий будинок, зосередивши в собі всі сфери виховної і навчальної роботи, мав стати ідеальною установою соціального виховання дітей. Однак реалізація такої ідеї була практично неможливою через наявність низки проблем, зокрема брак кваліфікованих педагогічних працівників. Школа хоч і була «внутрішньою» та безпосередньо охоплювала більшу частину життя дитини, як і було заплановано Наркомосом, та педагогічний колектив через брак досвіду, перевантаження та обмежене фінансування був не в змозі забезпечити дітей якісною освітою.

Другий етап починається з 1924 р., адже з цього часу школа намагається повернути втрачений авторитет і починається її масштабна розбудова по всій території України. Та з дитячих будинків вона не зникає, тому цей етап є перехідним і характеризується як етап неоднозначного місця школи в дитячому будинку.

Саме на цей час припадає початок різкої критики «внутрішньої» школи у порівнянні з кращими можливостями щодо якості навчання у «виносній» (загальногромадській) школі. Причиною цього були непідготовленість дітей до шкільних занять; менш кваліфікований персонал; погане забезпечення школи підручниками, кабінетами; брак інспектування.

В цей час було багато суперечок та дискусій щодо того, яка школа – «виносна»

чи «внутрішня» – потрібна дитячому будинку. В результаті обговорень виокремилися дві цілком протилежні течії: прихильники однієї наполягали, що для дитячого будинку потрібна винятково «виносна» школа, прихильники другої виступали за «внутрішню». Перші спиралися перш за все на неможливість для невеликого дитячого будинку організувати «внутрішню» школу: брак приміщень, устаткування, наочного приладдя, зв'язку з «позабудинковим населенням» і т.п. Прихильники другої течії, що виступали за «внутрішню» школу, спиралися, головним чином, на збереження для дитини єдиного центру, що регулював би її життєдіяльність і розвиток, яким може бути школа або винятково дитячий будинок.

До кінця другого етапу вчителі дитбудинків все ще мали безліч невирішених проблем. Зокрема, невідповідність поставлених високих вимог до педагогічного персоналу і відсутність реального забезпечення належних умов для їх виконання.

Третій етап – закріплення «виносної» школи у дитячому будинку (1929–1936).

Поки точилися суперечки з приводу місця школи в дитбудинку, авторитет загальноосвітньої школи виріс і суттєво зміцнів. Уже на кінець 1926 р. в Україні діяло 16 032 школи першого ступеня, в яких навчалися 1 399 107 дітей, та 1800 семирічних шкіл із загальною кількістю учнів 665 281. Батьки, діти яких проживали у дитбудинках, спостерігаючи такі значні зміни у статусі школи, почали вимагати для своїх нащадків навчання у загальних школах, відмовляючись від «внутрішніх» шкіл при дитячих будинках. У результаті цього, в кінці 1928 р. почалося масове скорочення «внутрішніх» шкіл при дитбудинках. Станом на 1 грудня 1928 р. 48 % дітей дитячих будинків уже навчалися в масових школах і лише при 84 дитячих будинках України продовжували діяти «внутрішні» школи.

Процес «винесення» школи з дитячих будинків сприяв поліпшенню навчальної роботи. З одного боку, таке рішення себе виправдовувало. З іншого, дитячий будинок втратив основний важіль навчального та виховного впливу на дітей та перетворився на гуртожиток для дітей, організаційно й органічно мало пов'язаний з основною базою виховання і навчання – школою. З метою подолання такої суперечності широко пропагувалася ідея співдружності дитячого будинку зі школою. Таким чином, закріплення «виносної» школи при дитбудинках не лише забезпечило здобуття дітьми порівняно якіснішої освіти, а і значно розвантажило роботу дитбудинків, що дало простір та відкрило можливості для виховної роботи.

У процесі дослідження здійснено аналіз основних напрямів виховання в дитячому будинку як закладі соціального виховання (соціальне, суспільно-політичне, трудове, антирелігійне, фізичне, статеве) та особливості реалізації означених напрямів у дитячому будинку України у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.

Визначено, що першим, беззаперечно, виступає *соціальне виховання*, якому приділялася лівова частка уваги педагогів-просвітників досліджуваного періоду. Також варто зауважити, що соціальне виховання об'єднувало в собі решту напрямів і забезпечувало їх реалізацію. Система соціального виховання у досліджуваній період була спрямована, насамперед, на загальну організацію дитячого населення. Розширювалася мережа дитячих будинків, створювались пункти харчування, притулки («прихистки»). Першочерговим завданням соціального виховання у першій половині 20-х років ХХ ст. був порятунок дітей, а сам процес виховання відходив на другий план. Однак поступово до середини 30-х років ХХ ст. акцент із соціального

виховання змістився на комуністичне, а соціальна робота була замінена політико-виховною. У навчально-виховних закладах основою роботи став класовий підхід та політизація. Основні напрями виховання пов'язувалися із завданням побудови комуністичного суспільства, соціалістичною дисципліною тощо.

Наступний напрям виховання у дитячих будинках – *суспільно-політичний*. Атмосфера в дитбудинках цілком була просякнута комуністичними ідеями, що активно організовували дитячий колектив до вивчення політичних догм та до політичної агітації. Така організація життя вихованців дитбудинку забезпечувала повноцінне суспільно-політичне виховання дітей у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. Окремо слід виділити суспільно корисну роботу вихованців дитячого будинку – агітаційно-масову, культурно-просвітницьку, допомогу колгоспам у сільському господарстві.

Трудове виховання. Ще у 1921 р. Відділ охорони дитинства Наркомосу опублікував «Статут дитячого будинку для дітей шкільного віку», в якому зазначалося, що виховна робота повинна будуватися на принципах самодіяльності та трудового режиму. Рекомендувалося створити при дитячих будинках підсобні господарства та майстерні, які одночасно з поліпшенням матеріальної бази дитячого будинку слугували б цілям трудового навчання дітей. З роками питання трудового виховання набувало ще більшої актуальності. Про його вдосконалення говорилось у більшості законоположень, резолюцій та інструкцій. Практикувалося передавання дитбудинківців на трудове виховання ремісникам, про що свідчить низка інструкцій та резолюцій. У постанові РНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 31 травня 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» йшлося про те, що вихованці дитячих будинків повинні володіти певною професією і мати певні трудові навички.

Окремим важливим проявом трудового виховання у дитячих будинках було самообслуговування. Робота дітей у своєму дитбудинківському господарстві визнавалася державою не лише як один із способів набуття трудових навичок, а і як можливість здобути певну кваліфікацію працівника-спеціаліста з ведення окремих галузей господарства (завгосп, економка, кастелянша і т.п.). Також не менш важливо було навчити дітей охайно одягатися, вмиватися, прибирати постіль, готувати їжу, доглядати за домашніми тваринами, вести невелике господарство. Тому питанням самообслуговування у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. приділялося досить багато уваги.

Антирелігійне виховання охоплювало цілком усю роботу дитячої установи. Воно проводилося через клубно-гурткову роботу (гуртки безбожників, екскурсії, антирелігійні вечори, стінгазети, бесіди, лекції, походи в кіно з переглядом тематичних фільмів), через трудові процеси тощо.

Ще одним важливим і обов'язковим напрямом виховання у практиці дитячого будинку 20-х – початку років ХХ ст. було *фізичне виховання*, для ефективної організації якого існували спеціально розроблені інструкції та поради. Проте, як свідчить проведений аналіз, цією справою займалися не у всіх дитячих будинках України, досить часто фізична культура мала вигляд «вільного гуртка». Однак у деяких дитячих закладах (зокрема показово-дослідних), які мали достатнє фінансування, відповідний персонал вихователів і педагогів фізичне виховання здійснювалося на належному рівні.

Майже так само суперечливо стояла справа із *статевим вихованням*. Причиною цього був, по-перше, набутий дітьми негативний сексуальний досвід до розміщення їх у дитбудинку; по-друге – невідповідність виховательсько-педагогічного персоналу

до розв'язання таких інтимних і на той час суворо замовчуваних «недитячих» проблем.

У третьому розділі – *«Громадська та приватна ініціатива в розвитку дитячого будинку в Україні (20-ті – середина 30-х років ХХ ст.)»* – висвітлено роль державних і громадських організацій у становленні та розвитку дитячого будинку у 20-ті – середині 30-х років ХХ ст.; здійснено аналіз педагогічної думки щодо місця дитячого будинку в системі соціального виховання України в досліджуваний період.

Розкрито особливості діяльності державних та громадських організацій у справі подолання дитячої безпритульності та грамотної організації функціонування дитячих будинків України у 20-ті – середині 30-х років ХХ ст.

Здійснивши аналіз тогочасної практики, ми виокремили цілий ряд таких об'єднань, які відрізнялися як за рівнем підпорядкування (державні, громадські, державно-громадські), так і за віковим показником членів організації (дитячі, молодіжні, дитячо-молодіжні і так звані дорослі). Враховуючи той факт, що кожному з організацій чи об'єднань можна одночасно віднести до різних типологічних груп, за основу критерію, відповідно до якого було здійснено аналіз їхньої роботи, обрали віковий показник. Відповідно проаналізовано діяльність таких державних та громадських організацій: *дорослі* – КП (б) У, Червоний Хрест, Ліга порятунку дітей, Рада захисту дітей, Центральна комісія допомоги дітям, Друзі дітей, Брати і сестри соціальної допомоги та ін.; *молодіжні* – ЛКСМУ; *дитячі* – піонерська організація (юні спартаківці, юні ленінці, піонери).

Встановлено, що найбільш поширеними формами роботи добровільних товариств були «Тижні захисту дітей» та «Місячники допомоги безпритульним». Під час проведення таких заходів активісти збирали як пожертви одяг, побутові речі та продукти харчування для вихованців дитячих будинків. Окрім благодійних акцій, громадські організації безпосередньо відкривали дитячі заклади соціального виховання, такі як дитячі будинки, притулки, приймальники, колонії, пункти харчування, дитячі трудові майстерні тощо. Окрім того, товариства брали шефство над уже існуючими дитячими будинками та забезпечували функціонування різних сфер діяльності означених інтернатних закладів.

У процесі аналізу педагогічної думки 20-х – середині 30-х років ХХ ст. щодо місця дитячого будинку в системі освіти України ми зосередилися на працях вітчизняних педагогів, які зробили вагомий внесок у розвиток соціального виховання.

З'ясовано, що на початку 20-х років ХХ ст. Україна вийшла на новий шлях розвитку педагогіки. Це було зумовлено стрімкими демократичними змінами в суспільстві, необхідністю розробки нових педагогічних ідей для розвитку особистості дитини. Серед вітчизняних педагогів 20–30-х років ХХ ст. – С. Ананьїн, Б. Грінченко, Г. Ващенко, О. Залужний, Т. Лубенець, Я. Мамонтов, О. Музиченко, О. Попов, С. Русова, І. Соколянський, Я. Чепіга та ін., які активно публікували свої праці з питань соціального виховання на сторінках педагогічної преси. Зокрема, в журналі «Радянська освіта» були такі рубрики: «З питань соціального виховання», «Література й мистецтво у дитинстві», «З життя школи та вчителя у нас і за кордоном» тощо.

Основа педагогічних досліджень означеного періоду – теорія взаємозв'язку усіх соціальних інститутів, до яких належали державні заклади соціального виховання (дитячі будинки, школи, трудові колонії), дитячі, молодіжні та дорослі громадські та державні організації, сім'я тощо. Такі думки були основані на експериментаторстві та абсолютному новаторстві, і, насамперед, спрямовувалися на організацію повноцінного

дитячого життя в умовах нестабільного та незлагодженого розвитку України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.

Дитячий будинок займав важливе місце у системі освіти України і пройшов складний шлях від зародження, постійних реформувань до відносної стабільності та кардинального реформування як новітнє, об'єктивно зумовлене явище, що, безумовно, сприяло розвитку вітчизняної системи соціального виховання. 31 травня 1935 р. було прийнято Постанову РНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності», відповідно до якої всі дитячі заклади для безпритульних дітей передавались із відомства Наркомосу до Народного комісаріату внутрішніх справ. У новому підпорядкуванні зазнали змін і організаційно-педагогічні засади діяльності дитячих будинків.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і новий підхід до вирішення важливого й актуального завдання, що виявляється у виявленні та розкритті організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети, розв'язання поставлених задач і стали підставою для таких висновків:

1. Історіографія проблеми представлена за трьома хронологічними етапами: *історіографія 20-х – 30-х років ХХ ст.* – характеризується фрагментарністю та описовістю, оскільки представлена переважно звітами про проведену роботу, матеріалами доповідей на конференціях, з'їздах та нарадах, тематика яких була присвячена здебільшого проблемі дитячої безпритульності; *радянські дослідження 40-х – 90-х років ХХ ст.* – праці років Другої світової війни, яка спричинила нову хвилю дитячої безпритульності, що викликало необхідність дослідження методів та способів боротьби з цим соціальним явищем на основі врахування досвіду діяльності установ соціального виховання минулих років. Означений історіографічний етап представлений першими історико-педагогічними дисертаційними дослідженнями, монографіями, публікаціями, які, незважаючи на наявність ґрунтовного фактичного матеріалу, позначені ідеологічною однобічністю та відсутністю критичного ставлення до розв'язання проблем; *сучасні дослідження (від 1990 р. до сьогодні)* – дослідники повернулися до вивчення проблем соціального виховання, насамперед, їх історико-педагогічного контексту, у тому числі періоду 20-х – середині 30-х років ХХ ст., що хронологічно увійшли до предметного поля нашого дослідження.

Аналіз джерельної бази дослідження організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку в системі соціального виховання України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. здійснено за такими групами джерел: *матеріали архівних фондів* – Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України; *опубліковані джерела* – законодавчі акти та постанови ЦК ВКП (б), ЦК КП (б) У, Уряду СРСР та УСРР; директиви ВКП (б), ЦК ВКП (б), ВКП (б) У, циркуляри та інструкції Наркомату освіти СРСР, УСРР з питань розвитку системи освіти, подолання дитячої безпритульності, соціально-правової охорони дитинства; збірники нормативних документів і актів; періодична преса 20-х – 30-х років ХХ ст.; наративні джерела

(художні твори, мемуари, пісні, вірші тощо).

На основі ретроспективного аналізу проблеми дослідження уточнено періодизацію розвитку дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст., що охоплює 3 етапи: *перший етап* (1919–1920) – зародження дитячого будинку, що супроводжувалося реорганізацією дитячих установ царської Росії (притулків, інтернатів та ін.) у дитячі будинки, та швидке їх поширення по території УСРР; *другий етап* (1921–1923) – масова розбудова дитячих будинків як основної та найпершої форми соціального виховання; *третій етап* (1924–1935) – реорганізація та переосмислення значення дитячого будинку як основної соціально-виховної установи; скорочення мережі дитячих будинків у контексті переорієнтації освітньої політики із соціального виховання на комуністичне.

2. Розкрито нормативно-правове забезпечення діяльності дитячого будинку в системі освіти України у досліджуваній період, що визначалося низкою нормативних документів, серед яких: «Декларація про соціальне виховання» (1920), «Порадник по соціальному вихованню» (1921 р. та ін.), «Статут дитячого будинку для дітей шкільного віку» (1921), «Кодекс законів про народну освіту» (1922), збірник «Реєстрація та відчитність в органах і установах соціального виховання» (1923), «Положення про дитячий будинок» (15 червня 1926 р.), постанова РНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» (31 травня 1935 р.) та ін.

3. З метою визначення особливостей організації навчального процесу в дитячому будинку в Україні у 20-х – середині 30-х рр. ХХ ст. запропоновано основні етапи розвитку школи у дитячому будинку України у досліджуваній період: *перший етап* (1920–1923) – діяльність «внутрішньої» школи у дитячому будинку, час, коли дитячий будинок був визнаний найактуальнішою та основною установою соціального виховання і навчання дітей, основна мета якого – організація дитячого населення. Для автономної школи це був період відмирання. Навчання організовувалось у дитячому будинку, відповідно, школа була так званою внутрішньою; *другий етап* (1924–1928) – час невизначеності місця школи в дитячому будинку, перехідний етап від «внутрішньої» до «виносної» школи, яка повертає собі втрачений авторитет, починається її масштабна розбудова по всій території України; *третій етап* (1929–1935) – закріплення «виносної» школи при дитячих будинках, що, по-перше, забезпечило здобуття дітьми більш якісної освіти, по-друге, значно розвантажило роботу дитячих будинків, даючи простір та можливості для соціально-виховної роботи.

Здійснивши аналіз нормативно-правової основи та тогочасної соціально-виховної практики, ми визначили основні взаємозалежні напрями виховання в діяльності дитячого будинку України у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: соціальне, суспільно-політичне, трудове, антирелігійне, фізичне, статеве. Проте, як правило, комплексна реалізація усіх означених напрямів виховання здійснювалася тільки у показово-дослідних установах, на відміну від звичайних дитячих будинків.

4. Висвітлено роль громадської та приватної ініціативи в розвитку дитячого будинку як ефективної форми соціального виховання в Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.

З'ясовано, що важливу роль у становленні та розвитку дитячого будинку в Україні у досліджуваній період відіграли державні та громадські об'єднання і

товариства (різні за підпорядкуванням та відмінні за віковою приналежністю), з-поміж яких: *дорослі* – КП (б) У, Червоний Хрест, Ліга порятунку дітей, Рада захисту дітей, Центральна комісія допомоги дітям, Друзі дітей, Брати і сестри соціальної допомоги та ін.; *молодіжні* – ЛКСМУ; *дитячі* – піонерська організація (юні спартаківці, юні ленінці, піонери). Характер виконання першорядного завдання, поставленого партією та урядом (подолати дитячу безпритульність і забезпечити вихованцям дитячих установ повноцінну соціальну увагу і догляд) був украй різноманітним – від пасивного здавання членських внесків до безпосередньої участі в організації роботи дитячих будинків.

Висвітлено роль педагогічної думки щодо місця дитячого будинку в системі соціального виховання в Україні у 20-ті – середині 30-х років ХХ ст.

Основною педагогічною ідеєю досліджуваного періоду була кардинальна заміна старої педагогічної системи абсолютно новою системою соціального виховання, в основі якої – ідея дитячого колективу, за допомогою якого і через який безпосередньо здійснювався процес соціального виховання. Також акцент робився на організації відповідного виховного середовища та організації взаємодії дитячого колективу із зовнішнім суспільним середовищем (О. Залужний, А. Макаренко, Я. Мамонтов, І. Соколянський, Я. Чепіга та ін.).

Встановлено, що основою педагогічних досліджень означеного періоду була теорія взаємопов'язаності усіх соціальних інститутів, зокрема до таких належали державні заклади соціального виховання (дитячі будинки, школи, трудові колонії), дитячі, молодіжні та дорослі громадські й державні організації, сім'я, трудові колективи. Педагогічна думка ґрунтувалася на експериментуванні та абсолютному новаторстві і, насамперед, спрямовувалася на організацію повноцінного дитячого життя в умовах нестабільного та незлагодженого розвитку України досліджуваного періоду.

Отже, у 20-ті – середині 30-х років ХХ ст. дитячий будинок займав важливе місце у системі освіти України і пройшов складний шлях від зародження, постійних реформувань до відносної стабільності та кардинального реформування в середині 30-х років ХХ ст. як новітнє, об'єктивно зумовлене явище, що, безумовно, сприяло розвитку вітчизняної системи соціального виховання.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують такі питання, як особливості діяльності дитячих будинків в окремих регіонах України; роль громадської та приватної ініціативи в розвитку дитячого будинку та інших установ соціального виховання тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*Наукові праці, в яких опубліковано
основні результати дисертації*

1. Коробова Л. О. Особливості соціалізації дітей в умовах дитячого будинку / Л. О. Коробова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К. : «Гнозис», 2011. – Т. XIII. – Ч. 1. – С. 187–192.

2. Коробова Л. О. Особливості психофізичного і соціального становлення вихованців дитячого будинку / Л. О. Коробова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2011. – Т. XIII. – Ч. 3. – С. 177–183.

3. Коробова Л. О. Соціально-педагогічні особливості роботи з дітьми-вихованцями дитячого будинку / Л. О. Коробова // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2011. – № 2. – С. 19–28.

4. Коробова Л. О. Система соціального виховання та його особливості в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) / Л. О. Коробова // Зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини // [гол. ред.: М. Т. Мартинюк]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2011. – Ч. 2. – С. 185–191.

5. Коробова Л. О. Організація навчального процесу в дитячому будинку 20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст. / Л. О. Коробова // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / [ред. кол.: Побірченко Н. С. (гол. ред.) та інші]. – Умань : ПП Жовтий, 2012. – Вип. 42. – Ч. 2. – С. 224–229.

6. Коробова Л. О. Місце дитини в системі соціального виховання України (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) / Л. О. Коробова // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту ім. Павла Тичини / [ред. кол.: Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – Вип. 43. – Ч. 2. – С. 160–164.

7. Коробова Л. О. Соціалізація особистості крізь призму соціокінематики дитинства / Л. О. Коробова, Н. М. Коляда // *Myśl i praktyka edukacyjna w obliczu zmian cywilizacyjnych*. – Rzeszow , 2012. – Т. 2. – С. 459–467.

8. Коробова Л. О. Особенности организации образования в детских домах Украины в 20–30-х годах ХХ в. / Л. О. Коробова // Вестник академии знаний. – 2013. – № 1 (4). – С. 100–103.

9. Коробова Л. О. Історіографія дослідження організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку у системі освіти України (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.) / Л. О. Коробова // Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. / гол. ред. І. М. Шоробура. –

Хмельницький : ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 356–361.

Опубліковані праці апробаційного характеру

10. Коробова Л. О. Дитячий будинок України як фактор розвитку особистості (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) / Л. О. Коробова // Роль едукативного середовища в підготовці вчителя початкової школи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2010. – С. 92–94.

11. Коробова Л. О. Сім'я та церква у вихованні безпритульних дітей у 20–30-х рр. ХХ ст.) / Л. О. Коробова // Духовний кризис общества и пути его преодоления : материалы Всеукр. науч.-практ. конф. – Х., 2011. – С. 173–175.

12. Коробова Л. О. Нормативно-правова база подолання дитячої безпритульності в Україні (початок 20-х рр. ХХ ст.) / Л. О. Коробова // Права дитини: від витоків до сьогодення : матеріали наук.-метод. семінару / [ред. кол.: Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2011. – С. 35–37.

13. Коробова Л. О. Особливості соціалізації дітей-сиріт дошкільного віку в умовах дитячого будинку / Л. О. Коробова // Україні ХХІ сторіччя – інтелект і творчість молоді : матеріали I Всеукр. форуму студ., асп. і молодих учених / ред. кол.: Є. М. Суліма (голова) [та ін.]. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2011. – С. 121–123.

14. Коробова Л. О. Голодомор як чинник соціального явища безпритульності в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) / Л. О. Коробова // Удосконалення форм і методів підготовки професійно-компетентних працівників освіти : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. – Черкаси, 2011. – С. 48–49.

15. Коробова Л. О. Социальное воспитание в Украине (20-е гг. ХХ в.) / Л. О. Коробова // Семья в социокультурном пространстве : сб. ст. / под общ. ред.: Е. Н. Барышникова, О. В. Эрлиха. – СПб. : Изд-во Политехн. ун-та, 2011. – С. 146–150.

16. Коробова Л. О. Дети-сироты дошкольного возраста: особенности социализации в детском доме / Л. О. Коробова //

Актуальные вопросы современной психологии и педагогики : сб. докл. VI-й Междунар. научн. заочн. конф. : в 2-х ч. – Ч. 1: Педагогические науки / отв. ред. А. В. Горбенко. – Липецк : Изд. центр «Гравис», 2011. – С. 38–40.

17. Коробова Л. О. Детская беспризорность в Украине как результат голодомора (20-е гг. XX в.) / Л. О. Коробова // Психология и педагогика инноваций в условиях непрерывного образования : материалы III Междунар. науч.-практ. Интернет-конф. – Ставрополь : Бюро новостей, 2011. – С. 180–182.

18. Коробова Л. О. Подолання дитячої безпритульності в Україні у кінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.) / Л. О. Коробова // Права дитини: від витоків до сьогодення : матеріали наук.-методичного семінару / [ред. кол.: Побірченко Н. С. (гол. ред.) та ін.]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – С. 61–64.

АНОТАЦІЇ

Гребінь Л. О. Організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України (20-ті – середина 30-х років XX ст.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. – Умань, 2014.

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і новий підхід до вирішення важливого й актуального завдання, що виявляється у виявленні та розкритті організаційно-педагогічних засад діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років XX ст., що охоплюють: нормативно-правове забезпечення, особливості організації навчального процесу, основні взаємозалежні напрями виховання.

Удосконалено наукові знання про нормативно-правове забезпечення діяльності дитячого будинку в системі освіти України у досліджуваний період; уточнено періодизацію розвитку дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років XX ст.

Подальшого розвитку набуло висвітлення ролі громадської та приватної ініціативи та педагогічної думки в розвитку дитячого будинку як ефективної форми соціального виховання в Україні у досліджуваний період.

До наукового обігу введено маловідомі та невідомі архівні документи, історичні факти, пов'язані з історією діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 20-х – середині 30-х років XX ст.

Ключові слова: дитячий будинок, організаційно-педагогічні засади діяльності, система освіти України у 20-х – середині 30-х років XX ст., соціальне виховання.

Гребинь Л. О. Организационно-педагогические основы деятельности детского дома в системе образования Украины (20-е – середина 30-х годов XX в.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины. – Умань, 2014.

В диссертации приведено теоретическое обобщение и новый подход к решению важной и актуальной задачи, что выражается в раскрытии организационно-педагогических основ деятельности детского дома в системе образования Украины в 20-х – середине 30-х годов XX в.

Раскрыто нормативно-правовое обеспечение деятельности детского дома в системе образования Украины в исследуемый период. Установлено, что организационно-педагогические основы деятельности детского дома в системе образования Украины в 20-х – середине 30-х годов определялись нормативными документами, среди которых: «Декларация о социальном воспитании» (июль, 1920 г.), «Руководство по социальному воспитанию» (Харьков, 1921 г.), «Устав детского дома для детей школьного возраста» (декабрь, 1921 г.), «Кодекс законов о народном образовании» (2 ноября 1922 г.), сборник «Регистрация и отчетность в органах и учреждениях социального воспитания» (Харьков 1923 г.), «Руководство по социальному воспитанию» (Харьков, 1924 г.), «Положение о детском доме» (15 июня 1926 г.), постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) «о ликвидации детской беспризорности и безнадзорности» (31 мая 1935 г.) и др.

Уточнена периодизация развития детского дома в системе образования Украины в 20-х – середине 30-х годов XX в., охватывающая 3 этапа: первый этап (1919–1920) – зарождение детского дома, сопровождалось реорганизацией детских учреждений царской России (приютов, интернатов и др.) в детские дома, и быстрое их распространение по территории УССР; второй этап (1921–1923) – массовое развитие детских домов как основной формы социального воспитания; третий этап (1924–1935) – реорганизация и переосмысление значения детского дома как основной формы социально-воспитательного учреждения, сокращение сети детских домов в контексте переориентации образовательной политики с социального воспитания на коммунистическое.

Определены основные взаимосвязанные направления воспитания в деятельности детского дома Украина в 20-х – середине 30-х годов XX ст.: социальное, общественно-политическое, трудовое, антирелигиозное, физическое, половое.

Определены основные этапы развития школы в детском доме в Украине в исследуемый период: первый этап (1920–1923) – деятельность «внутренней» школы в детском доме, время, когда детский дом был признан актуальным и основным учреждением социального воспитания и обучения, основная цель которого – организация детского населения. Для автономной школы это был период отмирания. Обучение организовывалось в детском доме, соответственно, школа была так называемой внутренней; второй этап (1924–1928) – время переменного места школы в детском доме, переходный этап от «внутренней» к «выносной» школе в детском доме: школа возвращает себе утраченный авторитет и начинается ее масштабная перестройка по всей территории Украины; третий этап (1929–1935) – закрепление

«выносной» школы при детских домах, что, во-первых, обеспечило получение детьми более качественного образования, во-вторых, значительно разгрузило работу детских домов, давая простор и возможности для социально-воспитательной работы.

Освещена роль общественной и частной инициативы в развитии детского дома как эффективной формы социального воспитания в Украине в 20-х – середине 30-х годов XX в.

Выяснено, что важную роль в становлении и развитии детского дома в Украине в исследуемый период сыграли государственные и общественные объединения и общества (разные по подчинению и по возрастной принадлежности), из которых: взрослые – КП (б) У, Красный Крест, Лига спасения детей, Совет защиты детей, Центральная комиссия помощи детям, Друзья детей, Братья и сестры социальной помощи и др.; молодежные – ЛКСМУ; детские – пионерская организация (юные спартаковцы, юные ленинцы, пионеры). Характер выполнения первоочередной задачи, поставленной партией и правительством (преодолеть детскую беспризорность и обеспечить воспитанникам детских учреждений полноценное социальное воспитание) был разнообразным – от пассивного внесения членских взносов до непосредственного участия в организации работы детских домов.

Дальнейшее развитие получило освещение педагогической мысли о становлении и развитии системы образования Украины в 20-х – середине 30-х годов XX в.

В научный оборот вошли малоизвестные и ранее неизвестные архивные документы, исторические факты, связанные с историей деятельности детского дома в системе образования Украины в 20-х – середине 30-х годов.

Ключевые слова: детский дом, организационно-педагогические основы деятельности, система образования Украины в 20-х – середине 30-х годов XX в., социальное воспитание.

Grebin L. O. Organizational and pedagogical principles of the orphanage in the educational system of Ukraine (20-s – mid 30-s of the XX century). – On the right of manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of pedagogical sciences, specialty 13.00.01 – Theory and History of Education. – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University. – Uman, 2014.

On the basis of archival, little known and published sources by systematic and comprehensive analysis of the organizational and pedagogical foundations of the orphanage in the educational system of Ukraine (20-s – mid 30-s of the XX century).

Reveals the organizational and pedagogical principles of the orphanage in the educational system in Ukraine 20-s – mid 30-s of the XX century.

Specified periods of the education system in Ukraine 20-s – mid 30-s of the XX century.

A further development has taken coverage of educational thought in the development of education in Ukraine 20-s – mid 30-s of the XX century.

To the scientific community one added obscure and unknown archival documents,

historical facts relating to the history of children's homes in the educational system of Ukraine in the 20-s – mid 30-s of the XX century.

Key words: orphanage, education, organizational and pedagogical principles, educational system in Ukraine 20-s – mid 30-s of the XX century, the social upbringing.